

Јелена Н. Арсенијевић Митрић¹
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Катедра за српску књижевност

РАТОВИ И ГРАДОВИ У РОМАНУ МАТИЈАСА ЕНАРА ЗОНА²

У раду се преиспитује ратни дискурс, глобализација и интензификација насиља у XX и XXI веку, али се истраживање читаве проблематике смешта у контекст архетипског искуства рата и ратног хаоса у књижевности познатог још од Хомерове *Илијаде*, на чему Енар инсистира у овој савременој епопеји. Будући да је протагониста, унук усташе сарадника Макса Лубурића, суделовао у рату у бившој Југославији, поставља се питање наслеђивања и перпетуирања зла, мржње и деструкције. Проблематизују се сукоби на Балкану посебно у периоду од Првог светског рата надаље, међутим, то није и једини хронотоп овог романа. Кроз имагинарно путовање Зоном (ознака за медитерански басен), посредством тока свести и сећања Франсиса Сервена Мирковића, приповедање мапира градове који су у одређеном тренутку у историји такође били попришта сукоба и криза Бејрут, Багдад, Барселона, Алжир...

Кључне речи: Матијас Енар, Хомер, град, рат, логор, Европа, Медитеран, Алжир, Барселона, Бејрут, Јасеновац

*Ја видех Троју, и видех све.
Море, и обале где лојис зре,
и враћих се, блед и сам.
Милош Црњански, Пролог*

*После толико знања, има л' оцраћивања? На ум сад узми,
Историја има много лукавих пролаза, измишљених
ходника.
Т. С. Елиот, Геронтион*

Матијас Енар је Зону конципирао као својеврсни роман-мозаик, састављен од исповести Франсиса Сервена Мирковића, агента тајне службе у француским областима утицаја у оквиру медитеранског басена (Зона). Почетак ове савремене *Илијаде*, фуриозно увлачи читаоца у вртлог усплахирене свести главног протагонисте. Меандрирање кроз ходнике његове свести прилагођено је и сасвим одговара ритму воза у покрету који Франсиса води, пратећи следећу мапу градова: Милано,

1 jelena.mitric@filum.kg.ac.rs

2 Рад је изложен на XVI међународном научном скупу *Српски језик, књижевност, уметност*, Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац, 29–30. X 2021.

Лоди, Парма, Ређо Емилија, Модена, Болоња, Прато, Фиренца, Рим. Крајни циљ његовог путовања није извршење задатка, као до тада по налогу службе, већ покушај да представнику Ватикана прода пртљаг значајних, тајних информација о најразличитијим заверама, ратним злочинцима, терористима, бившим есесовцима, трговцима оружјем..., не би ли на тај начин најзад купио сопствену слободу.

Поред тога што овај роман претендује да представи историју насиља, пре свега кроз слике XX века али уз неминовно позивање на раније сукобе, *Зона* је и својеврсна повест о градовима: Бејрут, Београд, Багдад, Сарајево, Барселона, Венеција, Трст, Алжир, Јерусалим, Александрија, Дамаск, Каиро... Енар инсистира на идеји да су градови као цивилизацијски центри неминовно и примарно обележени насиљем, ратом и деструкцијом, присутној још од античке књижевности и Хомерове *Илијаде* коју са Енаровом *Зоном* повезује не само број поглавља, има их 24 као и певања у епу о пропасти Троје, већ и слична концепција света и историје. „Архетипско искуство рата и ратног хаоса, забележено још у Хомеровим монументалним еповима, не престаје да опседа машту али ни јаву европског човека модерног доба” (Arsenijević Mitrić 2020: 201). Џон Зерзан сматра како је „[r]at jedna od glavnih tekovina civilizacije. S njenim širenjem i ukorenjivanjem, povećalo se i masovno, racionalizovano, hronično prisustvo rata” (Zerzan 2009: 44). Слично је устврдио и Џорџ Орвел, у тексту „Ти и атомска бомба”, крајем Другог светског рата: „Istorija civilizacije je u velikoj meri istorija oružja” (Orvel 2016: 118). Луис Мамфорд указује како је „razvoj apsolutne kraljevske vlasti pratio neprestani napredak veštine ratovanja, koje se smatralo najvažnijim ciljem grada” (Mamford 2001: 81). Зерзан (2009: 96), такође, подсећа да су први сумерски градови-државе били у константном рату:

Borba za stabilnost urbanih tržišnih ekonomija bila je uvek aktuelno pitanje opstanka. Vojske i ratovanje bile su kardinalne nužnosti, posebno zbog ugrađenog ekspanzionističkog karaktera urbane dinamike. Uruk, najveći mesopotamijski grad svoje epohe (oko 2700. godine pre n. e.) dičio se dvostrukim kružnim zidinama dugačkim skoro 10 kilometara i ojačanim sa 900 kula. Od tog ranog perioda pa sve do srednjeg veka, doslovno su svi gradovi bili utvrđeni garnizoni. Julije Cezar je za sve gradove u Galiji koristio reč oppidum, što znači garnizon.

Код Енара, као и код античког грчког песника, лајтмотивска је мисао о повести света као историји борбе за власт и доминацију. Насиље се открива као принцип који лежи у основи света и великог механизма историје, што је апострофирано познатом екфразом у XVIII певању *Илијаде*. Наиме, свет који Хефест изнова ствара на Ахилејевом штиту својеврсни је микрокосмос, настао као реплика макрокосмоса. Сликајући призоре из свакодневног живота града на оружју грчког хероја, песник техником приче у причи понавља основни сукоб дат на нивоу читавог пева, борбу две сукобљене стране за превласт у граду: „ил’ да се разруши град ил’ на два се подели дела” (Номер 2002: 435). Тако и Троја бива разрушена, освојена на превару. Из тог ратног хаоса, града у пожару, Енеја

бежи као изгнаник, носећи своје пенате као једино преостало обележје урбиса, али само како би их у крајњој линији искористио за обележавање нове територије коју ће и он сам отети од других. Тако прогоњени постаје прогонилац, изазивајући нове сукобе и запоседања али на сасвим другом месту. Вергилије у том смислу понавља Хомеров образац. За Симону Вејл „Тројански рат био је подухват разарања целе једне цивилизације. [...] Цела једна цивилизација, некада у пуном замаху, одједном смртно рањена насиљем оружја осуђена да неповратно нестане, представљена у последњим дамарима агоније, то је можда једина тема довољно велика за епопеју” (Вејл 2020: 42–44).

У слици Ахилејевог суровог и у крајњој линији бесмисленог геста жртвовања 12 тројанских младића, ратних заробљеника, обзнањује се сва горчина и апсурдност ратовања. Као што у *Илијади* Скамандар ваља оскаћена тела, Енар у *Зони* показује да се у вековима који следе број таквих безимених и бескорисних жртава мултипликује до у бескрај. Тако лешеве бацани у Тигар приликом америчке инвазије на Багдад Сервена асоцирају на лешеве који су 1942. године масовно плутали Савом. О томе да је река Сава носила многобројне српске лешеве Атанасије Јевтић пише у студији *Великомученички Јасеновац: усџашка шворница смрти, документи и сведочења*. Наиме, један од многобројних усташких начина за ликвидацију жртава било је и директно бацање у Саву. Тако су 1985. и 1989. године услед ниског водостаја откривене људске кости, тачније масовне гробнице у речном кориту. Познато је да су током Другог светског рата, јасеновачке, као и лешеве са других места, који су плутали Савом скупљали Срби из Шапца, Београда и других места низ Саву, а затим их сахрањивали. Такве масовне гробнице налазе се на Ратном острву и испод Калемегданске тврђаве (в. Јевтић 2016: 14–16). Попут градова, у чијој сенци протагониста види армије мртвих, те се у његовој визији мегалополиси преображавају у некрополисе; реке, такође, у својим коритима вековима уназад таложу милионе лешева – Тигар, Тибар, Јордан, Сава, Дунав, Нил све оне се као „reke smrti” (Енар 2016: 104) уливају у митски, подземни Стикс. Атмосферу након агресије на Багдад Сервен описује на следећи начин:

[У] Ираку је било нечувено топло, влажна топлота се подизала са спорога и трском обраслога Тигра у који су с времена на време сваљивани лешеве и стрвине као у Саву 1942. године не узбуђујући америчке патроле које су се још шеткале као Микић и Никић блажена израза на лицу гледајући око себе земљу коју су управо освојили а са којом нису знали шта ће, Багдад је измицао, град којим се не може управљати као и Јерусалим или Алжир, распадао се, атом бомбардован неутронима, глад, болести, незнање, жалост, бол, очајање а да није схватао заиста зашто су се богови тако обрушили на њега, порушен, враћен у пакао, у преисторију као што су урадили Монголи 1258. године, библиотеке, музеји, универзитети, министарства, болнице све порушено, Рожа и ја бивши ратници дошли да поделимо плен или да осетимо мирис пепела, као специјалисти пораза, победе, Новог светског поретка, мира за храбре, оружја за масовно уништавање, чему су

се толико смејали војници, плѣскали су се по плећима пијући „бадвајзер” као после неког доброг вица. (Енар 2016: 103)

Британци из Басре идентични су онима које је раније имао прилике да види у Босни, у Травнику и Осијеку. Сада, у овом граду на реци Шат ел Араб, прогоне Ирачане на исти начин на који су то чинили њихови преци након што су се ту укотвили после Дарданела, Хеџаза и Сирије. Роберт Јанг такво злокобно перпетуирање западне агресије на Ирак истиче у тексту „’Право на бомбардовање’: Багдад, 21. јануар 2003”, где преноси причу интелектуалца Садика, који живи и ради у Багдаду. У потресном сведочанству, Садик управо инсистира на чињеници да Британци бомбардују његову породицу још од 1920. године, више од осамдесет година, кроз четири генерације, с тим што су сада ту улогу преузели Американци (в. Арсенијевић Мишрић 2016: 500–501). Још од Другог светског рата постоје карте и фотографије на којима је ревносно уцртан и усликан сваки метар територије. Вероватно их и данас користе кад год схвате да им је потребно још нафте и кад планирају где ће следеће ударити и то кукавички с неба тако да им се ни лица не виде (в. Јанг 2013: 43–56).

Сервен у роману заговара идеју да Први светски рат никада није завршен, те да он непрекидно траје „skoro читави век после balkanskog русиња Gavrila Principa, судијског пиштоља у dugoprugaškoј трци, сви учесници су већ на polaznoj линији, spremni да јурну према свету Aresa великог прождирача ratника, надајући се да ће се vratiti puni blaga i slave” (Енар 2016: 103). Принципа ставља напредо са неурастеничним убицом француског левичара Жана Жореса на Монмартру 1914. године; два хица као две пролегомене за велику кланицу XX века. Принцип умире у тамници казамата Терезијенштат, аустроугарском концентрационом логору у Првом светском рату који је исту намену задржао и касније у Другом светском као нацистички гето у Чешкој.

Протагониста романа још нам је представљен и као *homo viator* донекле попут одисејевске фигуре, лукавац, савремени јунак-варалица, те архетип изгнаника, тако се Енар поиграва с хомеровском традицијом и у том сегменту. Идеја о промени идентитета везује се за Уликса, а инхерентно је својство и Енаровог анти-јунака који на путовање полази под лажним именом, што је и иначе често чинио у својим тајним мисијама. Овога пута преузима на себе идентитет гимназијског пријатеља Ивана Дерое, младог фашисте следбеника Робера Бразилака и Мориса Бардеша, шизофреничара који остатак живота, након многобројних делиричних епизода, проводи у азилу за ментално оболеле. Код Хомера, Одисеј с доњим светом долази у контакт у XI певању, у *Зони Франсисов* симболични силазак дешава се већ у првој глави када га затичемо у подземној станици у Милану. На шта упућује и инвокација упућена од овог својеврсног, како себе назива, „aeda тихог ера” (Енар 2016: 37) – „*pevaj, boginjo, sećanja na lutanja међу senkama и dubinama Nada*” (Исто). Протагониста урања у паклене ходнике подсвесног као у дантеовске кругове у којима остаје заточен до самог краја. За разлику од Одисејевог сусрета

са Тиресијом, Енаров анти-јунак бива суочен са безумним просјаком, тако у овој модерној верзији изостаје спасоносни савет, једино што из његовог гласа разазнаје јесте первертовано пророчанство у облику најаве скорог краја света. А опет тај преовлађујући апокалиптични тон провлачи се у роману у виду идеје да је свет, са сваким новим сукобом све ближи рубу, а човечанство у непрестаном ишчекивању краја. Медитеранске цивилизације од самих почетака радикално су одређене насиљем и егзилом, у грчком миту на то упућује Зевсова отмица и силовање Европе, у хебрејском изгон из рајског врта те затим и прво убиство које је починио Каин. Џон Зерзан у есеју „Сами заједно: град и његови заточеници”, подсећа како је према хебрејској традицији библијски братоубица Каин и оснивач првог града (Zerzan 2009: 95). „Slično tome, urbane reference kao što su Vavilon, Vavilonska kula ili Sodoma i Gomora krajnje su negativne. To izrazito ambivalentno osećanje prema gradovima zapravo je jedna od konstanti civilizacije” (Исто).

Према диктату свести нижу се Сервенове асоцијације, тако га борбе у Славонији у којима је и сам учествовао подсећају на борбе под Тројом: „Apolon je štitiо Srbe i Bosance, Atina plavozelenih očiју je bdela nad nama kako je mogla” (Енар 2016: 33). Потом се у мислима враћа на Први светски рат и сукоб Истока и Запада на Дарданелима у Галипољској операцији где су Силе Антанте, покушавајући да заузму Истанбул, потучене до ногу. У борбама које су трајале десет месеци страдало је сто педесет хиљада војника, а у Енаровом роману истакнут је бизаран апсурд да су Енглези и Французи, као топовско месо, користили војнике пореклом из запоседнутих колонија Аустралије, Новог Зеланда, Алжира, Сенегала и Индије да учествују у рату на страни оних који су им окупирали домовине³.

Франсис истиче како се у време одвијања Битке за Дарданеле паралелно дешава геноцид над Јерменима у Отоманском царству који је планирало, започело и спроводило младотурско Друштво за уједињење и напредак. О појединостима тих масовних убистава и прогона сазнаје у разговору са Јерменином, агентом Харуом Бедросијаном у Алепу. Он му је приповедао о маршевима смрти у пустињи, концентрационим логорима око града Деир ез-Зору у сиријској пустињи, страдалима

3 Поменутом темом бави се Давид Диоп у роману *Браћа по души* где је управо наглашена улога Африканаца у Великом рату. Главни јунак, Сенегалац Алфа Ндијаж, истиче како је Француска користила црне војнике између осталог и да застраши непријатеља, представљајући их као људождере и дивљаци. Суочен са страхотама и бесмислом рата закључује: „Samo mi nemojte reći da na boјnom polju nema potrebe za ludacima. Boga mi moga, ludak se ničega ne boji. Ostali, belci i crnci, glume ludake, glume besomučno ludilo da bi se mirno mogli baciti pred metke непријатеља od preko puta. To im omogućuje da jure ususret smrti a da se previše ne boje. Čovek treba da bude stvarno lud pa da se pokori kapetanu Armanu kad zvizne za napad, iako zna da nema gotovo nikakvih izgleda da se živ vrati među nas. Boga mi moga, treba da bude lud da bi se vrišteći kao divljak izvukao iz trбуha zemlje. Meci непријатеља od preko puta kao krupne kapi kiše što padaju s metalnog neba ne plaše se vrisaka, ne plaše se da prosviraju glavu, meso, da lome kosti i oduzimaju život. Privremeno ludilo omogućuje da se zaboravi istina o mecima. U ratu, privremeno ludilo je sestra hrabrosti.” (Diop 2020: 34)

у областима око Алепа као и у источној Анадолији. Река Еуфрат 1915. носила је лешеве, везане у пару, заклане или убијене метком у леђа.

[B]lizu milion Jermena je pošlo ovuda u dugome maršu prema smrti a oni što su preživeli logore slati su sve dalje, peške ili u zaprežnim kolima sve dok njihov broj nije toliko smanjen da je postalo moguće poubijati ih ručno, spaliti žive, dići u vazduh dinamitom ili podaviti u reci, svedoci govore o ljudožderstvu izazvanom glađu, deca su se hranila životinjskim izmetom, o arapskim beduinima što su pljačkali kolone deportovanih otimali mlade žene dorasle za udaju. (Enar 2016: 143)

Алаида Асман подсећа да званична Турска и даље пориче геноцид над Јерменима, те да се над њима на тај начин спроводи и својеврсни мемоцид за који је делимично одговорна и Немачка – као тадашња војна савезница Османског царства упућена у оно што се дешавало, а на одређени начин и умешана. Као ни Турска, ни Немачка још увек није спремна да преиспита своју улогу у овом систематском и масовном уништењу Јермена (в. Asman 2018: 129–139).

Харуово извештавање о јерменској „краткој апокалипси” (Enar 2016: 143) има за циљ да Сервена убеди на залагање да Француска званично призна геноцид над Јерменима, што се и десило 2001. године. Међутим, на овом месту Франсис указује на својеврсни парадокс – док је Француска спремна да у сузама прогласи етничко чишћење које је починила Турска, истовремено није у стању да се суочи са властитим злочинима, покољима које је као колонијална сила чинила у Алжиру, па је чак изгласала и закон о амнестији ратних злочина у Алжиру: „pokolji drugih uvek manje opterećuju, pamćenje uvek selektivno, a istorija uvek zvanična” (Исто: 145). О поменутих тортурарама Сервен је подробно обавештен, с обзиром на то да је прве мисије обављао у областима северне Африке, где је поред многобројних тајних докумената имао прилике да прегледа и досије властитог оца који је две године од 1956. до 1958. провео у Алжиру у оквиру француске војне обавештајне службе где је вршио специјална саслушавања која су обухватала најразличитија средства мучења, потапање жртава, излагања електрошоковима, силовања.

Медитеран, у Енаровој визији, указује на мапу непрегледних сукоба, картографију разорених градова, један рат увод је у онај следећи, чини се, увек деструктивнији него претходни. Средоземно море за Сервена је огромна колективна рака, костурница изнад које се дижу планине попут надгробних споменика. А то је врло слично Матвејевићевом (2009: 28) запажању: „Mediteran je golemi arhiv i velika grobnica”.

Франсис Зону види омеђену с једне стране Барселоном, с друге стране Бејрутом: „identitet Barselone se mora nalaziti prikriven negde između te dve slike, kao što se Bejrut upravo na drugoj strani Zone u beskraj njihao između blistave modernosti i ratničke sirotinje, odraz, simetrično sa Barselonom i sa Italijom na središnjoj osovini, Sredozemlje presavijeno na dva dela dva pristaništa na Istoku i na Zapadu upravo se poklapaju.” (Enar 2016: 162) Протагониста, на више места у роману, тематизује грађански

рат у Либану (1975–1990) и у вези с тим сукобе у Бејруту. Како би пре-кратио време у возу чита приче фиктивног аутора Рафаела Кахле, где је IV поглавље романа заправо прича у причи, ратна повест о пораженим палестинским борцима ПЛО-а, Интисар и Марвану, препуна узнемирујућих слика разореног Бејрута под опсадом израелских и сиријских јединица. Након бомбардовања Интисар има утисак да је Бејрут изоловано острво окружено морем:

Grad kao da lebdi u vazduhu, niko ne zna na koju će stranu pasti [...] Bejrut nije u zoru mirisao na tamjan nego na zapaljeno đubre [...] Uskoro neće ostati ništa od grada. Samo more, i to je sve. Neuništivo more. [...] Ovde je samo grad stešnjen između neba i zemlje, osušen i vreo. Oni su već zauzeli Palestinu. Na nebu Palestine Bejrut je poslednja zvezda. Koja podrhtava. Koja će se ugasiti, postati meteor i sručiti se u Sredozemno more. (Enar 2016: 45–46)

Гасан Халвани, у документарном филму *Избрисани, откривање невидљивог* (*Erased, Ascent of the Invisible*, 2018), говори о бројним несталим и отетим у либанском грађанском рату, што су извршиле различите војне организације, али и израелске и сиријске снаге, о борби да се открије судбина несталих као и да се њихове приче испричају и тако отргну од заборава. Његов филм јесте и револт против одлуке либанске владе да се случајеви несталих закључе. У филму су приказане наредо постављене слике разореног Бејрута и касније обновљеног града, у оквиру којег су површине некадашњих масовних гробница камуфлиране и претворене у места за забаву попут терена за голф или ноћних клубова (Halwani 2018).⁴ Сервен се сећа како је, бораваћи као агент у Бејруту, са људима из француске амбасаде посећивао такав диско клуб ВО18 изграђен на месту једног од првих масовних покоља у грађанском рату 1976. године у кварту Карантин где су живели претежно палестински муслимани али и Курди, Сиријци, Јермени, а под надзором Палестинске одбрамбене организације (ПЛО). Масакр, у којем је страдало преко хиљаду људи, починила је милиција хришћанских фалангиста 18. јануара исте године.

Енаров роман препун је злокобних топонима који сабласно кроз време, иако се контексти и кулисе мењају, врше и деле идентичне функције – препознати као зоне смрти и различитих некрополитичких пракси. Градови и њихове ведуте, у сећању и визијама Франсиса Сервена Мирковића, представљени су као својеврсни некрополиси. Тако у Барселони наилази на простор који је у прошлости носио назив Кампо де ла Бота, а фалангистима је служио као стратиште у периоду од 1939. до 1952. године. Сервен гледа у то место близу обале, сада бродоградилште препуно радника и машина, изнад којег се простире луксузне

4 Оваква пракса подсећа на рушење и затирање спомен-обележја на местима масовних страдања Срба у Хрватској, поменимо само скрнављење спомен-дома изграђеног у знак сећања на убијене у цркви у Глини или разарање спомен комплекса у Слобоштину претвореног у летњу позорницу где се одржава „бундевијада“ (в. Arsenijević Mitrić 2021: 161–162; Garonja Radovanac 2019: 216).

грађевине, а некада последње одредиште за две хиљаде стрељаних интелектуалаца, радника означених као непријатељи режима, увиђајући како ове жртве, попут оних у бејрутском кварту Карантин, нестају из колективног сећања:

Na mestu kosturnice te dve hiljade leševa opština Barselone je izgradila Forum kulture, Forum mira i multikulturalnosti, na mestu i prostoru gde je bila frankistička klanica podignut je spomenik zabavi i modernosti, fiesti, džinovski graditeljski poduhvat smišljen da donese milione posrednog prihoda, od turizma, koncesija, parkiranja a da se ponovo i zauvek sahrane jadnici pobedeni 1939. godine, oni bez značaja, oni što nemaju čime da se suprotstave mašinama rovokopačicama i mehaničkim lopatama osim beskonačnim spiskom svojih imena i prezimena. [...] Forum kulture se danas uglavnom koristi za koncerte, tu se igra nad leševima kao u Bejrutu [...] ali umesto plesa sećanja radi se o plesu zaborava. (Enar 2016: 168)

Кроз присећање на детињство и причу о свом породичном стаблу Франсис евоцира једну сложену мапу насиља и историјских ужаса. Његов деда по мајчиној линији, усташа Фрања Мирковић, као блиски сарадник Макса Лубурића и пријатељ Милета Будака био је задојен фанатичном мржњом према Србима, истом оном коју је Франсисова мајка а Фрањина кћерка Марија у њему неговала од детињства, попут драгоценог породичног наслеђа. Фрања је успео да крајем априла 1945. године посредством хрватских и немачких веза пребегне преко Аустрије у Француску. С друге стране Сервенов отац учесник је у ужасима и ратним злочинима које је Француска починила у Алжиру, тако да протагониста бреме дединих и очевих тајних злочина, поред сопствених, носи као узнемирујући терет на савести. Лајтмотивска подсећања на непочинства деде-усташе, оца али и своје сопствене у рату у Хрватској и Босни деведесетих, можемо пратити кроз читаву приповест која одаје потиснуту трауму коју протагониста „лечи” опијатима, а изазвану управо вишегенерацијским злочиначким деловањима његових предака али и његовим сопственим злоделима, посебно у сукобима у бившој Југославији.

Сећајући се предака, Сервен у мислима рекреира дан када је убијен краљ Југославије Александар I Карађорђевић – Марсељ 9. октобра 1934. године. О томе је слушао из прве руке, наиме његов деда по оцу, тада стар свега двадесет две године, са женом се налази у поворци народа придолог да присуствује дочеку монарха који је, с друге стране, смртни непријатељ његовог деде по мајци усташе Мирковића. Како сам истиче: „моја фамилија се гради око те краљеве смрти” (Enar 2016: 183), „са једне стране преци сведоци убиства краља Александра на Канбијери, са друге мајка која свира Баха и Скарлатија Павелићу, човеку који је наредио тај атентат” (Исто: 245). Enar у овом сегменту подсећа да су заверу и атентат организовале Павелићеве усташе (предвођене Мијом Краљем, Ивом Рајићем и Звонимиром Поспишилом) са припадницима Унутрашње македонске револуционарне организације (ВМРО) из чијих је редова и атентатор Величко Димитров Керин (под псеудонимом Владо Георгијев Черноземски), уз подршку страних сила у првом реду Мусолонијеве Италије.

У својим разматрањима дедине везе са усташама Франсис се подсећа некадашњег путовања у село Каркахенте, у Валенсији, где се Макс Лубурић, након рата, скривао више од двадесет година под лажним именом Винсент Перез – власник штампарије и страствени католик био је веома поштован међу становницима тог места. Док у цркви присуствује миси у част Светог Бонифација, Сервен замишља Лубурића како по ко зна који пут слуша исту проповед о мученичком страдању древних хришћана, заокупљен питањем да ли је овај кољач тада мислио на све оне страдалнике које је набијао на колац, драо им кожу, спаљивао их у име исте те хришћанске вере. Овај злогласни усташа страдао је тако што га је агент Удбе убио ударцима чекића у главу, разлупане лобање угушио се властитом крвљу. Франсис се пита није ли се у том последњем моменту сетио оних које је на сличан начин ликвидирао, „da li još mislio na Jasenovac i Antu Pavelića velikog sakupljača ljudskih očiju” (Enar 2016: 190) Након многобројних експлозија огромних петарди и једне детонације поморске гранате у оквиру обичаја *maskletà*, популарног у Валенсији, Сервен, видно узнемирен, помишља:

ko zna možda je koljač Maks Luburić izabrao ovo mestašće u Španiji zbog te ratničke tradicije koja ga je podsećala na decu, starce i bolesnike koje je polagao u jarugu pre nego što ih digne u vazduh dinamitom ili bombom u Jasenovcu na Savi, mirnom hrvatskom selu gde su ustaše uvek brižne da sve dobro urade bile uspostavile svoj doprinos logorima smrti, da bi ubijali Srbe, Cigane i Jevreje među rodama, na obali reke, u staroj ciglani čije peći se pokazale vrlo praktičnim da se oni otarase tela, Luburić je bio komandant mreže logora oko Jasenovca svedoci su ga opisivali kao sadistu i debelu nerazumnu životinju. (Enar 2016: 188)

Протагониста се обрео у овом шпанском селу и због једног специјалног задатка, сусрета са усташким доушником који је својевремено југословенским службама одавао кретања и намере Лубурића и својих дојучерашњих сарадника у замену за сопствену безбедност. Реч је о Љубомиру Руњасу⁵ који је у Каркахентеу дочекао дубоку старост под лажним именом Барнабас Кодиц „narednik u Jasenovcu, sa dvadeset godina bio je човек за најгоре послове, убјање жена и деце, отровом гасом мотком или пожем” (Enar 2016: 191). Сервен описује његова зверства, посебно она која је почињо у Градини, до које су жртве превозили сплавом преко Саве. Само у једној ноћи заклао је стотину логораша специјалним ножем причвршћеним за длан⁶. „Логор Доња Градина, као саставни део јасеновачког система усташких концентрационих логора, још се назива и Логор VIII, налазио се на десној обали Саве, наспрам Јасеновца, главно и највеће је

5 Енар је Руњасов лик обликовао као комбинацију два историјска прототипа – Руњаша, заповедника у логору Стара Градишка и водника Мирка Руњаша за којег је познато да је водио картотеку усташких заточеника (v. Radanović 2019: 132– 186; Гаџиновић 2019: 216). Податак да је Мирко Руњаш пописивао логораше доступан је на: <<https://jadovno.com/logor-asenovac-bro-v-stara-gradishka/?lng=lat#YhE2amjMJnJ>>, 19. 2. 2022.

6 Гидеон Грајф у студији *Јасеновац: Аушвиц Балкана* пописао је 57 усташких метода тортуре и усмрћивања, међу њима је описан и специјални нож за масовно клање „Србосјек” (v. Grief 2018: 264–272).

масовно стратиште” (Arsenijević Mitrić 2021: 2017). Др Никола Николић, преживели логораш из Јасеновца, у својим мемоарским записима о ужасима којима је био сведок истиче да је Градина била подесна за масовне егзекуције и гробнице гигантских размера (Nikolić 2015: 568). Атанасије Јевтић подсећа како је, упркос усташким настојањима да приликом повлачења униште што је могуће више доказа о функционисању логора, за њима ипак остала огромна „утроба великомученичког Јасеновца” (Jevtić 2016: 15) као „најмноготуднији српски град под земљом” (Исто). Франсис замишља Руњасову методу за прецизно ликвидирање жртве:

čitav pokret je bio u ruci kao kod igrača tenisa, udarac pravo, revers, koliko li je ljudi žrtvovao za tri godine u Jasenovcu, mnogo više nego životinja u kasapnici njegovog oca, više nego sve jagnjadi u Bosni na dan Kurban Bajrama, čak su i nacisti bili zgroženi metodama ustaša, oni koji su želeli da zaštite svoje vojnike od blizine žrtava, koji su koristili tehnologiju za ubijanje otkako je Himler lično, u jednoj jami u blizini Rige, bio poprskan jevrejskom krvlju: u Jasenovcu nije bilo pravila niti tehnike niti reda u smrti ona je dolazila prema pustoj volji ubica, vatrenim oružjem, hladnim oružjem, naročito maljem, zatvorenici su jedan po jedan prolazili kroz dvostruka vrata iza kojih su dobijali jak udarac maljem po potiljku, sledeći, sledeći, ubice su se smenjivale posle tridesetak do četrdeset žrtava, pravi zanat, zanat ili čak manufaktura iz XVIII veka. (Enar 2016: 192)

Франсис је од Руњаса добио пакет са фотографијама из Јасеновца, писмима, листама, пописаним бројевима безимених жртава по сваком дану од 1941. до 1945. године, убијених стрељањем, отрованих, утопљених, ликвидираних гасом, маљевима, спаљених у сваком од помоћних логора уз Саву. Мирковић је ове податке придружио осталим документима спремљеним у тајном коферу. Франсис исповеда како је и сам, попут јасеновачких кољача, осећао „радост целата” (Enar 2016: 175) док је секао главу и са задовољством гледао у лице умирућег у борби за последњи уздах, морбидна слика која му не да мира асоцира га на завршетак Аполинерове поеме *Зона* у ироничној варијацији: „пресечен врат само без сунца” (Исто: 175). Прогањају га слике убијених и осакаћених жртава али и ратних другова. Андрија, његов Патрокло, немилосрдни убица и силоватељ, страдао је у Лашванској долини, где су снаге ХВО-а чиниле стравичне масакре у муслиманским селима. Сервен, такође, извештава како је поверљиве информације за своју драгоцену колекцију куповао и у Хагу, тако се 1998. године обрео у Међународном кривичном суду на суђењу Тихомиру Блашкићу комаданту ХВО-а у чијој је јединици служио. Франсис Мирковић, „кољач у Босни” (Исто: 195), борио се и у Вуковару одакле га прогони лице српског војника, најпре укочено од ужаса пред ракетом а онда распарчано у хиљаду делића, када заклопи очи суочава се са мртвима, обезглављенима, угушенима...

Након двогодишњег учешћа у рату у бившој Југославији, Сервен се склања у Венецију, као у својеврсни лимб, описујући је као град који тоне, полис у постепеном нестајању. Изгубљен и депресиван, у лавабоу хотела спаљује ратну униформу, опија се окружен водама које нису воде Лете, не нуде заборав, нити је могуће кушање лотоса који би му донео

растерећење од ратних ужаса чији му се садржаји у налетима враћају. Попут савремене Атлантиде, Венеција је један од првих градова које Енар рефлектује кроз свест протагонисте, метафора читаве западне цивилизације која се такође урушава. Град, а заправо једно у себе изоловано острво, чији становници задржавају надобудан поглед према странцима: „јер Венецијанци имају ту атавистичку способност да не знају ништа што нису они, да не виде, да за њих нестане странац [...] Венеција где вас и даље омаловажавају и презиру као да им нисте потребни” (Енар 2016: 15). Опис Венеције упућује на хибридносћ карактеристичну за модерне мегалополисе, словенски виолинисти свирају Јапанцима, конгломерат нација на карневалској маскаради. Сугерише се како је некада грандиозни политички и економски центар Медитерана данас лишен своје некадашње суштине, ништа више до депо једне порнографско-потрошачке цивилизације, град-фосил, мртви град, „који нагризају туристи као гамад или маховина, лагано али сигурно, војска безначајних је запосела град, лутају међу мртвим палатама, заузимају луксузне цркве, срећни што могу да изблиза посматрају леш џина” (Исто: 65). У Венецији Мирковић борави у Гету, некадашњем јеврејском кварту који датира још из XVI века, а неминовно га асоцира на страдање Јевреја у Другом светском рату. У мислима призива Лођ, Краков, Солун, као и сва остала гета широм Европе. Непрегледни списак логора-градова-некрополиса враћа га у 1942. годину, у возове за Треблинку, Белжец и Собибор, Аушвиц. Сервен ће у роману описивати компликоване транспорте Јевреја из најудаљенијих делова Европе као и бизарну упорност нациста да сатру и последњег живог Јеврејина, уз указивање на језиви парадокс да су грчки Јевреји плаћали неку врсту путне исправе за превоз директно у смрт. Нема краја цинизму и монструозности нацистичких крвника: Ајхман, Хос, Штангл, Брунер, Глобчник, Химлер, Хајдрих и многи други из Франсисове морбидне бележнице. Приликом посете Родосу, боравећи у некадашњем јеврејском кварту Јудерија, сазнаје за изоловану заједницу, потомке Јевреја прогнаних из Шпаније, која је бројала две хиљаде чланова да би их након Другог светског рата остало свега стотинак. Депортовани су пред сам крај рата баржама до пролазног логора у Хајдарију покрај Атине, па потом возом, преко Скопља, Београда и Будимпеште, затим припојени конвоју са мађарским Јеврејима стижу до Аушвица. У XIX поглављу романа, Франсис истиче како су нацистички официри, Глобчник, Вирт и Штангл, након уништавања логора Белжец, Собибор и Треблинка који су испунили своју функцију, послати у Операциону зону Јадранска обала са средиштем у Трсту. Штангл, као управник транзитног логора Ризијера ди Сан Саба за партизане и Јевреје у депортацији за Аушвиц, Маутхаузен, Дахау или Бухенвалд, наређује изградњу крематоријума како би се лакше отарасили тела која, након што их украјински целати ликвидирају тољагама, спаљују а пепео избацују у оближње море. Техника и оруђе којима украјински стражари жртвама задају смртне ударце Сервена асоцирају на маљеве у Старој Градишки којима

су, како каже: „моји рођаци, усташе, разбијали главе Срба, Јевреја и Рома када би им постали досадни ножеви” (Enar 2016: 210).

У Сервеновој визији света и повести готово да нема града који у неком тренутку своје историје није садржао и логор за интернирање непожељних, то сазнање за њега представља неку врсту могућности да себе краткотрајно ослободи гриже савести и декулпабилизује заваривањем да није чинио ништа лоше јер такво је устројство света – целат или жртва, прогонитељ или прогоњени зависи од ситуације, „рат је спорт као сваки други” (Enar 2016: 235). У том демонском цикличном ритму цивилизације – град је логор, логор је град, остаје му да понавља попут мантре: „поново логори, опет логори, шпански логори за грађање Рифа италијански логори за Либијце турски логори за Јермене француски логори за Алжирце британски логори за Грке хрватски логори за Србе немачки логори за Италијане француски логори за Шпанце као каква разбрајалица или корачница” (Исто: 237).

*

Анализирајући Енарове медитације о жртвама и целатима у различитим периодима и на разним странама света помишљамо на тезу Валтера Бенјамина о томе како нас „[т]радиција угњетаваних учи о томе да ванредно стање у којем живимо није изузетак него правило”, те да коначно „морамо да доспемо до појма историје који одговара том увиду” (Benjamin 2017: 156). Пролазећи кроз *зоне* слојевите свести која се распростире кроз читав роман у облику једне једине реченице, Енар настоји да мапира злочине XX века, уз истицање многобројних тачака њихових кулминација на различитим странама света, али и настојања да се изнађу некакви заједнички обрасци: тако се фокусира на геноцид над Јерменима, као и на политичка преговарања поводом њега, затим незаобилазно тематизовање Холокауста уз истицање мање познатих фигура и детаља о прогону Јевреја, сукобе Палестине и Израела, Шпански грађански рат, геноцид над Србима, Јеврејима и Ромима у систему логора Јасеновац, Рат у Ираку, Либански грађански рат као и ратове у бившој Југославији, и многе друге узнемирујуће повести прошлог века које ће смештати у заједнички контекст техником бриколажа током читавог романа. Посматрајући свет кроз овај енаровски калеидоскоп стичемо утисак да је рат перманентна реалност, сукоби никада сасвим не престају већ у таласима увек изнова запљускују обале и зидине градова широм Земљиног шара.

Извори

Enar 2016: М. Enar, *Zona*, Novi Sad: Akademska knjiga.

Orvel 2016: Dž. Orvel, *U utrobi kita: eseji, priče, članci*, Beograd: LOM.

- Homer 2002: Homer, *Ilijada*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [orig.]
 Хомер 2002: Хомер, *Илијада*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Diop 2020: D. Diop, *Braća po duši*, Beograd: Geopoetika.

Литература

- Arsenijević 2016: Jelena Arsenijević Mitrić, *Terra Amata vs. Terra Nullius: Diskurs o (post)kolonijalizmu u delima B. Vongara i Ž. M. G. le Klezioa*, 2016, Filološko-umetnički fakultet, Kragujevac. [orig.] Арсенијевић 2016: Јелена Арсенијевић Митрић, *Terra Amata vs. Terra Nullius: Дискурс о (пост) колонијализму у делима Б. Вонгара и Ж. М. Г. ле Клезиоа*, Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац.
- Arsenijević Mitrić 2020: J. Arsenijević Mitrić, *The Culture of Memory as a Response to the Politics of Revision and Oblivion: Diana Johnstone, Eve-Ann Prentice, and Elena Guskova on the Kosovo War and Nato Bombing of Yugoslavia*, *Nasleđe*, год. XVI, број 47, 201–215, Filološko-umetnički fakultet u Kragujevcu.
- Arsenijević Mitrić 2021: J. Arsenijević Mitrić, *Kulturocid nad Srbima u Hrvatskoj u kontekstu ratova devedesetih, temat Kultura i nacionalna trauma*, ured. dr Slađana Ilić, *Kultura*, br. 172, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd, str. 151–166. [orig.] Арсенијевић Митрић 2021: Ј. Арсенијевић Митрић, *Културоцид над Србима у Хрватској у контексту ратова деведесетих, темат Култура и национална траума*, уред. др Слађана Илић, *Култура* број 172, Завод за проучавање културног развитака, Београд, стр. 151–166.
- Arsenijević Mitrić 2021: J. Arsenijević Mitrić, *Stradanje Srba i Jevreja u romanu Jasenovac* Ljube Jandrića, *Srpski jezik, književnost, umetnost* (Zbornik sa XV međunarodnog naučnog skupa Srpski jezik, književnost, umetnost, održanog na Filološko-umetničkom fakultetu u Kragujevcu 30–31. X 2020) knj. II/2, *Jevreji*, ured. Dragan Bošković, Časlav Nikolić, str. 203–224. Filološko-umetnički fakultet, Kragujevac. [orig.] Арсенијевић Митрић 2021: Ј. Арсенијевић Митрић, *Страдање Срба и Јевреја у роману Јасеновац Љубе Јандрића*, *Српски језик, књижевност, уметност* (Зборник са XV међународног научног скупа Српски језик, књижевност, уметност, одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу 30–31. X 2020) књ. II/2, *Јевреји*, уред. Драган Бошковић, Часлав Николић, стр. 203–224. Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац.
- Asman 2018: A. Asman, *Oblici zaborava*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Benjamin 2017: V. Benjamin, *Anđeo istorije*, Beograd: Službeni glasnik. [orig.]
 Бенјамин 2017: В. Бенјамин, *Анђео историје*, Београд: Службени гласник.
- Vejl 2020: S. Vejl, *Bog u potrazi za čovekom: Duhovna autobiografija*, Beograd: Službeni glasnik. [orig.] Вејл 2020: С. Вејл, *Бог у потрази за човеком: Духовна аутиобиографија*, Београд: Службени гласник.
- Garonja Radovanac 2019: S. Garonja Radovanac, *Slobostina 1942. i njeni bunari – prilog o genocidu u NDH i o današnjem zatiranju pamćenja u Hrvatskoj*,

- u: Zbornik o Srbima u Hrvatskoj 12, Beograd: SANU, str. 217–233. [orig.]
Гароња Радованац 2019: С. Гароња Радованац, Слобоштина 1942. и њени бунари – прилог о геноциду у НДХ и о данашњем затирању памћења у Хрватској, у: *Зборник о Србима у Хрватској 12*, Београд: САНУ, стр. 217–233.
- Гаџиновић 2019: Р. Гаџиновић, Усташки концентрациони логори – страшна муčiliшта у Другом светском рату, *Politička revija*, br. 2/2019, str. 203–228. [orig.]
Гађиновић 2019: Р. Гађиновић, Усташки концентрациони логори – страшна мучилишта у Другом светском рату, *Politička revija*, br. 2/2019, str. 203–228.
- Grief 2018: G. Grief, *Jasenovac: Auschwitz of the Balkans*, Beograd: Knjiga komerc; Izrael: Institut za holokaust Šem olam; Izrael: Akademski koledž Ono; SAD: Fondacija za projekte edukacije za Holokaust u saradnji sa Poljskim projektom za restauraciju jevrejskih grobalja.
- Zerzan 2009: Dž. Zerzan, *Sumrak mašina*, Beograd: Službeni glasnik.
- Jang 2013: R. Jang, *Postkolonijalizam: sasvim kratak uvod*, Beograd: Službeni glasnik.
- Matvejević 2008: P. Matvejević, *Mediterranski brevijar*, Podgorica: CID.
- Mamford 2001: L. Mamford, *Grad u istoriji: njegov postanak, njegovo menjanje, njegovi izgledi*, Beograd: BOOK MARSO.
- Radanović 2019: M. Radanović, Zločini 3. bojne 1. ustaškog obrambenog zdruga na području Stare Gradiške i Bosanske Gradiške krajem 1943. i početkom 1944., *Tragovi: časopis za srpske i hrvatske teme*, Vol. 2, No. 1. str. 123–196.
- Halwani 2018: G. Halwani, *Erased, Ascent of the invisible*, Lebanon: mec film.

Jelena N. Arsenijević Mitrić

THE WARS AND CITIES IN MATHIAS ÉNARD'S NOVEL *ZONE*

Summary

The paper examines war discourse, globalization and intensification of violence in the 20th and 21st century, though the research of the whole issue is placed in the context of the archetypal experience of war and war chaos in literature known since Homer's *Iliad*, on which Énard insists in this contemporary epic. Since the protagonist, the grandson of the Ustasha collaborator with Maks Luburić, took part in the war in the former Yugoslavia, the question of inheriting and perpetuating evil, hatred and destruction arises. The conflicts in the Balkans are being re-examined, especially the period from the First World War onwards, however, this is not the only chronotope of this novel. Through an imaginary journey across the Zone (a hallmark for the Mediterranean basin), through the stream of consciousness and the memory of Francis Servain Mirković, the narration maps the cities that at some point in the history were also a scene of conflicts and crises – Beirut, Baghdad, Barcelona, Algeria...

Keywords: Mathias Énard, Homer, city, war, camp, Europe, Mediterranean, Algeria, Barcelona, Beirut, Jasenovac